

บทปริทัศน์หนังสือ (Book Review)

Ban Chiang, Northeastern Thailand Volume 2 (2A, 2B, 2C)

Reference:

White, Joyce C. and Elizabeth G. Hamilton (editors). 2018. *Ban Chiang, Northeastern Thailand, Volume 2A: Background to the Study of the Metal Remains*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia. 265 pages.

White, Joyce C. and Elizabeth G. Hamilton (editors). 2018. *Ban Chiang, Northeastern Thailand, Volume 2B: Metals and Related Evidence from Ban Chiang, Ban Tong, Ban Phak Tob, and Don Klang*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia. 264 pages.

White, Joyce C. and Elizabeth G. Hamilton (editors). 2019. *Ban Chiang, Northeastern Thailand, Volume 2C: The Metal Remains in Regional Context*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia. 218 pages.

โดย ธนิช เลิศชาญฤทธ์

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ซึ่งตั้งอยู่ในเขตตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบันนั้น นับเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีความสำคัญและมีชื่อเสียงระดับท้องถิ่น ระดับจังหวัด ระดับภูมิภาค ระดับชาติ และระดับนานาชาติจนได้รับการประกาศให้เป็นแหล่งมรดกโลกด้านวัฒนธรรมโดยองค์การยูเนสโก (UNESCO) เมื่อ พ.ศ.2535 การศึกษาวิจัยทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีแห่งนี้เริ่มต้นเมื่อกว่าสามทศวรรษมาแล้ว โดยมีการสำรวจและขุดค้นทั้งในพื้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงและแหล่งโบราณคดีที่อยู่ใกล้เคียงที่มีอายุร่วมสมัยและมีวัฒนธรรมทางวัตถุที่ถูกจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกันและเรียกกันว่า “วัฒนธรรมบ้านเชียง” (White, 1982) การศึกษา

ครั้งสำคัญครั้งหนึ่งคือโครงการที่เรียกกันสั้น ๆ เข้าใจกันในขณะทำงานว่า “โครงการบ้านเชียง” (Ban Chiang Project) ซึ่งเป็นความร่วมมือกันระหว่างกรมศิลปากรกับพิพิธภัณฑิ์โบราณคดีและมานุษยวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยเพนซิลเวเนีย (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology) ประเทศสหรัฐอเมริกา จากการขุดค้นของโครงการดังกล่าวเป็นเวลาหลายปีทำให้ได้ค้นพบหลักฐานโบราณคดีจำนวนมากและหลากหลาย ทั้งโครงกระดูกมนุษย์และโบราณวัตถุประเภทต่าง ๆ หลังจากการขุดค้นแล้วก็เข้าสู่การวิเคราะห์หลักฐานเป็นเวลานานนับทศวรรษเช่นกัน จากนั้นก็มีการจัดพิมพ์เป็นชุดเอกสารวิชาการเฉพาะเรื่อง (monograph) โดยเอกสารวิชาการเรื่องแรกที่ “โครงการบ้านเชียง” จัดพิมพ์คือเรื่อง “*Ban Chiang, A Prehistoric Village Site in Northeast Thailand I: The Human Skeletal Remains*” เขียนโดย Dr. Michael Pietrusewsky and Dr. Michele Toomay Douglas พิมพ์ออกมาใน ค.ศ. 2002 เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับผลการวิเคราะห์โครงกระดูกมนุษย์ เช่น เพศ อายุ สุขภาพอนามัย

เอกสารวิชาการชุดลำดับถัดมาของ “โครงการบ้านเชียง” ซึ่งผู้ปริทัศน์จะกล่าวถึงต่อไปนี้เป็นชุดที่ 2 และเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับหลักฐานโบราณคดีประเภทโลหะ (ทองแดง สำริด เหล็ก) โดยเอกสารในชุดนี้ที่พิมพ์ออกมาแล้วมี 3 เรื่อง (2A, 2B, และ 2C) ตามชื่อที่อ้างถึงข้างต้น ผู้ปริทัศน์ยังทราบมาว่าทีม “โครงการบ้านเชียง” กำลังจัดพิมพ์เอกสารวิชาการในชุดนี้อีก 1 เรื่อง (2D) โดยจะเป็นเล่มในรูปแบบ catalogue ที่นำเสนอภาพและคำบรรยายยโบราณวัตถุที่พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงและแหล่งโบราณคดีใกล้เคียง คาดว่าจะพิมพ์เสร็จในเดือนพฤศจิกายน 2564 (White, personal communication, 2021)

เริ่มที่เล่มแรก (Volume 2A) เรื่อง *Ban Chiang, Northeastern Thailand, Volume 2A: Background to the Study of the Metal Remains* เป็นเล่มปูพื้นฐานความรู้ ทฤษฎี แนวคิด วิธีวิทยาหรือแนวทางการศึกษา และข้อถกเถียงเกี่ยวกับโบราณโลหะวิทยาในภาพกว้าง เป็นเล่มที่เหมาะสมสำหรับนักโบราณคดีและผู้ที่สนใจเรื่องประวัติความเป็นมา บทบาท

และความสำคัญของโลหะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโลหะสำริด (bronze) ในเล่มนี้ แบ่งออกเป็น 7 บท บทแรกว่าด้วยเรื่องโบราณโลหะวิทยาที่บ้านเชียงในบริบท การศึกษาพัฒนาการและลำดับอายุสมัยของสำริดโบราณในโลก เช่น สำริด มีความสำคัญอย่างไรในการศึกษาพัฒนาการทางเทคโนโลยีในสังคมมนุษย์ การกำหนดยุคสมัยที่เรียกว่าสมัยสำริดนั้นถูกต้องเหมาะสมหรือไม่ อย่างไรก็ตาม โบราณวัตถุสำริดรุ่นแรก ๆ ที่พบในประเทศไทยเก่าแก่เพียงใด รวมทั้งข้อถกเถียง เรื่องการกำหนดอายุสำริดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่าเก่าแก่ไม่แพ้ในพื้นที่อื่นของโลกจริงหรือไม่

บทที่ 2 ของเล่มนี้เน้นไปที่การอภิปรายและถกเถียงเกี่ยวกับลำดับ อายุสมัยของโบราณวัตถุโลหะ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งโลหะสำริด) เพื่อจัดวาง บริบทด้านลำดับความเก่าแก่ของวัฒนธรรมโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากหลักฐานที่พบจากการขุดค้นแหล่งโบราณคดี บางแหล่ง มีการวิพากษ์วิจารณ์ถึงวิธีการกำหนดอายุโดยใช้วิธีต่าง ๆ (เช่น ชั้นดินหรือลำดับการทับถมของชั้นดิน รูปแบบภาชนะดินเผา การกำหนด โดยใช้ตัวอย่างที่เป็นหอย กระดูกสัตว์ ถ่าน) ว่ามีข้อจำกัด รวมถึงโอกาสผิดพลาดเรื่องการบอกอายุอย่างไร ต่อมาในบทที่ 3 และ 4 นำเสนอกระบวนทัศน์ แนวคิด ทฤษฎี ตลอดจนแบบจำลอง (model) การศึกษาโลหะ ทั้งทฤษฎี หลัก แนวคิดเดิม กระบวนทัศน์ใหม่ในการ “มอง” วัตถุโลหะว่ามีความเชื่อมโยงและมีบทบาทอย่างมีนัยสำคัญต่อพัฒนาการด้านต่าง ๆ ของสังคมมนุษย์ ใด ๆ บทที่ 5 เป็นเสมือนตัวอย่างช่วยขยายความให้เห็นความสำคัญของ โลหะในสังคมมนุษย์โบราณ โดยยกเรื่องโลหะในบริบทเชิงเศรษฐกิจมานำเสนอ บทนี้การผลิตชิ้นงานโลหะนั้นมีขั้นตอนและเชื่อมโยงกับวิถีชีวิต การเกิดช่าง ผู้ชำนาญการเฉพาะทาง (ช่างโลหะ) ความเป็นอยู่ของช่างผู้ผลิตขึ้น ตลอดจน ระบบเศรษฐกิจที่พัฒนาทอดยอดต่อจากงานโลหะกรรม เช่น การแสวง แหล่งวัตถุดิบหรือแร่โลหะ เครื่องมือการติดต่อแลกเปลี่ยน/ค้าขายวัตถุโลหะ ตีमानต์-ชีพพลายชิ้นงานโลหะ (ที่ใช้โลหะทองแดงเป็นฐานหลักในการผลิต) ซึ่งสัมพันธ์กับพัฒนาการทางสังคมและความมั่งคั่งของผู้คนบางกลุ่มที่มี สถานภาพทางสังคมสูงกว่าคนอื่น ๆ ต่อมาในบทที่ 6 มีประโยชน์มากในฐานะ

ที่ให้ข้อมูลพื้นฐานว่าแหล่งทรัพยากรแร่โลหะในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงมีอยู่ในพื้นที่ใดบ้าง และข้อมูลเกี่ยวกับการก่อเกิดแร่ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงเปลือกโลกตั้งแต่ครั้งบรรพกาล ประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงก็คือชุมชนโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่ในภูมิภาคที่ล้อมรอบด้วยแหล่งแร่โลหะ ทั้งแร่ทองแดงและแร่ดีบุกอันเป็นแร่โลหะสำคัญในการผลิตชิ้นงานโลหะสำริด เอกสารวิชาการเล่มนี้ปิดท้ายด้วยบทที่ 7 อันน่าสนใจในแง่ของแนวทางวิธีการศึกษาโลหะที่เรียกว่า “ลำดับการผลิต” (chaine operatoire) ซึ่งเป็นแนวคิดแนวทางการศึกษาวัตถุในมุมมองเทคโนโลยีเชิงสังคม ที่ช่วยให้เราเข้าใจว่าวัตถุต่าง ๆ ที่มนุษย์ผลิตขึ้นนั้นสัมพันธ์กับสังคมแต่ละแห่ง และมีกระบวนการและลำดับการผลิตต่อเนื่องตั้งแต่การหาวัตถุดิบ การผลิต การกระจาย การใช้ ตลอดจนการทิ้งเมื่อไม่ใช้งาน ในบทนี้เน้นเรื่องกระบวนการผลิตชิ้นงานโลหะ ตั้งแต่การหาแร่ การถลุงแร่การหลอมโลหะ การจัดระเบียบการผลิต ซึ่งให้เห็นบริบทเชิงสังคมของเทคโนโลยีโลหะ

หลังจากปูพื้นฐานในประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับโลหะกรรมในเล่มที่หนึ่งแล้ว เล่มที่สอง (Volume 2B) เรื่อง *Ban Chiang, Northeastern Thailand, Volume 2B: Metals and Related Evidence from Ban Chiang, Ban Tong, Ban Phak Tob, and Don Klang* ก็เน้นผลการวิเคราะห์โบราณโลหะวัตถุที่พบจากการขุดค้นแหล่งโบราณคดี 4 แหล่ง (แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง แหล่งโบราณคดีบ้านต้อง แหล่งโบราณคดีบ้านผักตบ และแหล่งโบราณคดีดอนกลาง) มีทั้งหมด 7 บทเช่นเดียวกับเล่มแรก และจำนวนหน้าก็เกือบเท่ากัน (เล่มแรกยาว 265 หน้า เล่มที่สองมี 264 หน้า) เป็นเล่มที่อุดมสมบูรณ์ด้วยข้อมูลจากผลการวิเคราะห์และมีประโยชน์ในเชิงเทคนิควิทยาของการวิเคราะห์โบราณวัตถุที่เป็นโลหะ มีทั้งการวิเคราะห์ด้วยวิธีการที่นักโบราณคดีและนักวิชาการทั่วไปใช้มายาวนาน (เช่น การจัดจำแนกรูปแบบ) วิธีการเชิงมนุษยศาสตร์ (เช่น การศึกษาประวัติชีวิตของวัตถุ) วิธีการและเทคนิคทางวิทยาศาสตร์ (เช่น วัสดุศาสตร์ โลหะวิทยา) นับเป็นตัวอย่างงานวิจัยที่ดีในแง่การใช้แนวทางการวิเคราะห์แบบหลากหลายวิธี (multi-method

research) เพื่อศึกษาตรวจสอบและทวนสอบข้อมูลและทฤษฎีที่นำเสนอในเล่มแรก บทที่ 6 และ 7 ของเล่มนี้มีความน่าสนใจเป็นพิเศษสำหรับผู้ปริทัศน์ เนื่องจากเป็นการนำเสนอบริบทของโลหะวัตถุที่เชื่อมโยงให้เห็นบทบาทของวัตถุโลหะกับมนุษย์ เช่น วัตถุโลหะในฐานะที่เป็นวัตถุอุทิศ ว่ามีความสำคัญเชิงสังคมและสัญลักษณ์อย่างไร ผู้ปริทัศน์รู้สึกเสียดายที่ไม่ได้เห็นการอภิปรายหรือแม้แต่กล่าวถึงประเพณีปฏิบัติเรื่องหนึ่งซึ่งค่อนข้างเด่นชัดในยุคสมัยที่มีการใช้โลหะ (ทั้งสำริดและเหล็ก) นั่นคือการ “ฆ่า” หรือทำลาย ทำให้วัตถุเสียหาย (ritual killing) ทั้ง ๆ ที่โลหะวัตถุบางชิ้นถูกทำให้พิการ หรือหักงออย่างตั้งใจก่อนจะถูกใส่ลงในหลุมฝังศพ (เช่น Figure 3.30 ในเอกสารเล่มที่สองนี้ ที่เป็นใบหอกสำริด ตรงปลายของใบหอกถูกตัดหรือตีหักคล้ายตะขอ รูปใบหอกสำริดชิ้นนี้ปรากฏในหนังสือ บทความ นิทรรศการ และสื่ออื่น ๆ อีกหลายแห่ง นับเป็นโบราณวัตถุจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงที่ถูกนำเสนอหรือถูกกล่าวถึงมากที่สุดชิ้นหนึ่ง) พฤติกรรม/ประเพณีการปฏิบัติเช่นนี้พบในหลายพื้นที่ของโลก (Driessen, 2013; Knight, 2017) และผู้ปริทัศน์เองก็เคยชุดค้นพบหลักฐานการปฏิบัติดังกล่าว (เช่น การบิดและหักงอเครื่องมือเหล็ก) ที่แหล่งโบราณคดีบางแห่งในภาคกลาง ผู้ปริทัศน์มีความเห็นว่า ritual killing อาจจะทำให้เราเข้าใจพฤติกรรมทางสังคมและสัญลักษณ์ของผู้คนโบราณในดินแดนประเทศไทยปัจจุบันได้ชัดเจนและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

เมื่อนำเสนอวิธีวิทยาและเทคนิคการวิเคราะห์ ผลการวิเคราะห์ และบริบทที่ค้นพบหลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับโลหะวัตถุและโลหะกรรมในเล่มที่สองแล้ว ทีม “โครงการบ้านเชียง” ก็ปิดงานวิชาการชุด “ซากโลหะ” แห่งบ้านเชียงอย่างสวยงามด้วยเล่มที่สาม (Volume 2C) เรื่อง *Ban Chiang, Northeastern Thailand, Volume 2C: The Metal Remains in Regional Context* ซึ่งเป็นการมองและจัดวางหลักฐานเกี่ยวกับโลหะและโลหะกรรมจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงและแหล่งโบราณคดีใกล้เคียงที่มีอายุร่วมสมัยกันให้เห็นภาพและ “ความเคลื่อนไหว” ในวงกว้างระดับภูมิภาคของประเทศไทยและภูมิภาคใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สรุปลงสาระสำคัญของเอกสารวิชาการชุด “ซากโลหะ” แห่งบ้านเชียงเล่มที่สามนี้ (มี 6 บท) มีอยู่ในเล่มอยู่แล้ว คือ

บทที่ 1 (หน้า 1-2) ที่หนึ่งในสองบรรณาธิการ (Joyce White) กล่าวไว้แล้ว นั่นก็คือเทคโนโลยีโลหะที่ผู้คนในสมัยโบราณประดิษฐ์คิดค้นและปฏิบัติ สืบทอดต่อกันมานับพันปีนั้นเป็นกิจกรรมทางสังคม ดังนั้น เล่มที่สามนี้จึงพยายามชี้ให้เห็นว่าโลหะ กระบวนการผลิตโลหะ และการใช้โลหะนั้นเชื่อมโยงสัมพันธ์และมีบทบาททางสังคมอย่างมีนัยสำคัญและเป็นวงกว้าง ดังเช่นบทที่ 2 (เขียนโดย Vincent C. Pigott) ที่ชี้ให้เห็นว่าการทำเหมืองทองแดงและการถลุงทองแดงยุคก่อนประวัติศาสตร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานที่พบในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และหลักฐานล่าสุดที่พบในเขตภาคตะวันตกของประเทศไทย — ผู้ปริทัศน์) มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันทั้งวิธีการ รูปแบบและอุปกรณ์ในการถลุง และการใช้โลหะสำริด ซึ่งแสดงถึงการติดต่อ ไปมาหาสู่ พบปะแลกเปลี่ยน และอาจจะรวมถึงการอพยพและอยู่อาศัยร่วมกันของผู้คนระหว่างภูมิภาค หรือในบทที่ 3 (เขียนโดย T. O. Pryce) ที่นำเสนอผลการวิเคราะห์ไอโซโทปธาตุตะกั่วในโลหะวัตถุที่มีส่วนผสมของทองแดงเป็นหลักจากการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงและตอนกลาง ก็ชี้แนะว่ามีการใช้มวลโลหะทองแดงที่ถลุงจากแหล่งผลิตในพื้นที่ตอนกลางของประเทศลาว คือแหล่งเซโปน (Sepon) ซึ่งแสดงถึงการติดต่อทางไกลข้ามภูมิภาค หรือความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนในกลุ่มน้ำโขง ส่วนบทอื่น ๆ ของเล่มที่สามนี้ (บทที่ 4-6 ซึ่งเขียนโดยบรรณาธิการ Joyce C. White และ Elizabeth G. Hamilton) ก็เป็นการทบทวนหลักฐานและข้อมูลเกี่ยวกับมิติต่าง ๆ ที่กว้างขึ้นเกี่ยวกับโลหะในสังคมโบราณ เช่น ชนิดและรูปโลหะวัตถุ วิธีการผลิต บริบทที่พบ ความสำคัญเชิงพิธีกรรม และอัตลักษณ์ตัวตนของช่างโลหะกรรม ผู้เขียนทั้งสองพยายามช่วยย้ำว่าหากมีการศึกษา “ซากโลหะ” อย่างเป็นระบบ มีกรอบแนวคิด และมอง “ซากโลหะ” ว่าเป็นผลผลิตจากกิจกรรมทางสังคม เราก็จะเข้าใจ “คน” จาก “โลหะ” มากยิ่งขึ้น ผู้ปริทัศน์มองว่าเล่มที่สามเป็นการสนับสนุนและสรุปรวบยอดสาระสำคัญของเล่มแรกและเล่มที่สองได้อย่างเหมาะสมและครบถ้วน

กล่าวโดยสรุป ผู้ปริทัศน์มีความเห็นว่าเอกสารวิชาการชุดนี้ทั้ง 3 เรื่อง มีความโดดเด่นมากใน 3 ประเด็น ประเด็นที่หนึ่งคือเอกสารวิชาการชุดนี้มีการจัดระเบียบเนื้อหาที่เป็นระบบ (เชื่อมโยงสัมพันธ์กันจากเล่มหนึ่งถึงเล่มสาม) ครอบคลุม มีการสรุปท้ายบท ติดตามง่าย ทำให้นักวิชาการหรือผู้สนใจทั่วไปก็ “เข้าถึง” เนื้อหางานวิชาการได้ หรือกล่าวได้ว่าเป็นงานวิชาการที่เปิดพื้นที่ให้คนหลายกลุ่มได้เสพ ประเด็นที่สองคือเอกสารวิชาการชุดนี้เป็นงานวิชาการที่มีวิธีวิทยาที่น่าติดตามและสมควรนำไปใช้ในงานวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานวิจัยด้านโบราณคดี เป็นงานวิชาการที่มีเนื้อหาเชิญชวนให้ผู้อ่าน ไม่ว่าจะเป็ นักวิชาการหรือผู้สนใจทั่วไป ได้ถกเถียงและค้นคว้าต่อยอดและตรวจสอบ พร้อมเปิดกว้างไว้รอให้มีการศึกษามากขึ้น หรือมีการค้นพบหลักฐานมากขึ้น และประเด็นที่สามคือเอกสารวิชาการชุดนี้นำเสนอข้อมูลพื้นฐานใช้เป็น แหล่งข้อมูลเปรียบเทียบ (comparative data) กับข้อมูลจากแหล่งโบราณคดี แหล่งอื่น ๆ ในภูมิภาคเดียวกันและภูมิภาคอื่นได้เป็นอย่างดี และยังวางกรอบ ลำดับอายุสมัย รูปแบบ และบริบทของหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับโบราณโลหะ วิทยาให้ง่ายต่อการเปรียบเทียบ ถกเถียงอภิปราย และตีความอีกด้วย ตัวอย่าง เช่น รูปแบบเบ้าหลอมโลหะ (crucible) ซึ่งข้อมูลที่ผ่านมาพบว่ามีการใช้ เบ้าหลอมแบบเดียวกันนี้ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหลัก และมี พบในเขตภาคกลางทางตะวันออกในเขตจังหวัดลพบุรีเท่านั้น เมื่อเร็ว ๆ นี้ นักโบราณคดีของกรมศิลปากรได้ขุดค้นพบเบ้าหลอมโลหะรูปแบบคล้ายกัน ที่แหล่งโบราณคดีบ้านท่าไเป้ ตำบลบ้านเก่า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งอยู่ในเขตภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย การค้นพบเบ้าหลอมโลหะ ดังกล่าวในภูมิภาคตะวันตกอาจแสดงถึงเครือข่ายการค้าติดต่อแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์ของผู้คน หรือการอพยพข้ามภูมิภาคก็เป็นได้

ถ้าหากสรุปภาพรวมในส่วนของเนื้อหาและการจัดทำภาพประกอบ ผู้ปริทัศน์เห็นว่าเอกสารวิชาการชุดนี้ทั้ง 3 เล่มมีเนื้อหาสาระที่มีคุณภาพมหาศาล ต่อการศึกษาด้านโบราณคดี มานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ และสังคมศาสตร์ โดยรวม มีการจัดทำภาพประกอบที่หลากหลาย ประกอบด้วยแผนที่ ภาพประกอบ ทั้งภาพถ่าย (มีทั้งภาพสีและภาพขาวดำหาดูยาก) ภาพวาด ภาพลายเส้น

และเสริมด้วยการสรุปข้อมูลในรูปแบบของตาราง กราฟ แผนที่ และแผนผัง นับเป็นงานวิชาการที่เป็นตัวอย่างที่ดีและมีประโยชน์สำหรับการศึกษาวิจัยแน่นอนว่าเอกสารวิชาการชุดนี้ทั้งสามเล่มเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งและใช้ชุดข้อมูลกลุ่มหนึ่งเท่านั้นในการศึกษา “ซากโบราณโลหะ” ที่พบในประเทศไทย ผู้ปริทัศน์เชื่อว่าหากมีการศึกษาตัวอย่างหลักฐานประเภทเดียวกันที่พบที่แหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ทั้งในประเทศไทยและในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้น เราคงจะมองเห็นผู้คนในอดีตและเข้าใจมนุษย์ปัจจุบันได้ดียิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

- Driessen, J. (editor). 2013. *Destruction: Archaeological, Philosophical, and Historical Perspectives*. Louvain-la-Neuve: UCL, Presses universitaires de Louvain.
- Knight, M. 2017. Deliberate Destruction of Late Bronze Age Socketed Axeheads in Cornwall. *Cornish Archaeology* 56: 203-224.
- White, Joyce C. 1982. *Ban Chiang: Discovery of a Lost Bronze Age*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.